

UOT UOT 81' 28; 81' 286

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA
 A.M.E.A Naxçıvan Bölməsi
 CemileNihatMeherremova@gmail.com

OĞUZ TAYFA ADI İLƏ YARANAN BABƏK RAYONU OYKONİMLƏRİ

Məqələdə Babək rayonu ərazisində olan oğuz tayfalarının adı ilə bağlı yaranmış oykonimlərdən bəhs olunur. Məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası oykonimlərinin leksik tərkibində öz izini yaşadan tayfalardan biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. Məqələdə, əsasən, Qaraçuq, Böyükdüz və s. kimi oykonimlər tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Babək rayonu ərazisində yerləşən bu oykonimlərin struktur quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. kimi araşdırmalar burada öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Babək rayonu, oğuz tayfa adı, etnooykonim, Qaraçuq, Böyükdüz

Naxçıvan Muxtar Respublikası oykonimlərinin leksik tərkibində öz izini yaşadan tayfalardan biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. Əksər mənbələrin verdiyi məlumata görə, oğuz adına hələ Göy türk dövründə rast gəlinir [8, s.25-36]. F.Zeynalov yazır ki, Göy türk imperatorluğu dövründə buraya daxil olan dil qruplarından biri də 9 boydan (tayfadan) ibarət oğuzlar idi. Göy türklərin maddi-mədəniyyət abidələrindən ən böyüyü Yenisey (VI əsr) və Orxon abidələridir (VIII əsr). Oğuz adına ilk dəfə olaraq Yenisey abidələrində təsadüf edilir. "Əvvəllər oğuzlar 6 boydan ibarət olmuş, sonra boyların sayı doqquza çatdırılmışdır" [16, s. 94-95]. M.Kaşğari (XI əsr) məşhur "Divanı-lügət-it türk" əsərində oğuzların Kınık, Kayığ, Bayundur, İva/Yıva, Salğur, Əfşar, Bektılı, Bügdüz, Bayat, Yazğır, Eymür, Karabolük, Alkabölük, İğdir, Ürəğir//yürəğir, Totırka, Ulayıntuluğ, Tökər, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çarukluğ adı ilə 22 boydan [10, s. 56], F.Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülbəqazi xan Xivəli, Əbülbəqazi Bahadır xan isə 24 boydan (tayfadan) ibarət olduğunu yazırlar [16, s. 95; 7, s. 35-37]. Araşdırmalar sübut edir ki, ulu oğuzların bu nəsil, qəbilə, tayfa, tıra adları dağlara, qayalara hopub yaşamış və zamanımızə qədər gəlib çatmışdır. Elə buna görə də oğuz boy-tayfa adları Naxçıvanın toponimlər sistemində də öz ifadəsini tapır.

Böyükdüz. Son dövrlərə qədər Babək rayonunda kənd adı olmuşdur. Hazırda Kəngərli rayonunun tərkibinə daxildir. Adil bağırov qeyd edir ki, XIX əsr və ondan əvvəlki dövrlərdə, eləcə də 1936-cı illərə aid arxiv materiallarında bu ada rast gəlinmir. Ancaq 1918-1920-ci illəri əks etdirən xəritədə Böyükdüz adı öz əksini tapmışdır [4, s.78]. 1963-1969-cu illərdə Araz su anbarının tikintisi ilə əlaqədar Böyükdüz kəndi öz əvvəlki yerindən indiki

Məqələ tarixçəsi:

Göndərilib: 13.05.2019, qəbul edilib: 25.06.2019

əraziyə köçürülmüşdür. İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də xalq arasında Böyükdüz adının mənsəyi ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır. Belə ki, xalq arasında kəndin adı daha çox yerləşdiyi ərazinin adı ilə bağlı açıqlanır. Bu fakt bəzi mənbələrdə də öz əksini tapır. Qeyd olunur ki, kənd düz, nisbətən geniş (böyük) ərazini əhatə etdiyinə görə belə adlanmışdır [1, s. 98]. Bizcə, bu fikrin istinad mənbəyi yoxdur, çünki Böyükdüz kəndinə ad yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşuna görə verilməmişdir.

Araşdırmalar sübut edir ki, Böyükdüz adına "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi ilə əlaqədar açıqlamalarda münasibət bildirilir və bu sözün mənsəyi "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dutsaq olduğu boyu bəyan edər" boyundakı Bəgdüz Əmənin adı ilə əlaqələndirilir [2, s. 91]. Ə.Tanrıverdiyev də dastanda adı çəkilən "Biği qanlı Bəgdüz Əmən" birləşməsini antroponim kimi təqdim edir və Bəgdüz adındakı *bəg* komponentini *bəy* (bək), *bək* tituluğun fonetik variantı, *düzü* isə qədim türk dilində *tuz* gündəndə işlənmiş "düz, bərabər, haqiqi, doğru, sadəqətl" mənalarını əsləndiyini yazır [15, s. 90].

Adil Bağırov qeyd edir ki, bu müəlliflərdən fərqli olaraq dastanın rus tədqiqatçısı V.M.Jirmunski hələ 1962-ci ildə *bəkdüz* sözünü tayfa adı kimi vermiş, bu fikir S.Əliyarovun araşdırmasında da öz əksini tapmışdır [4, s.79].

F.Sümər də Oğuz boyları haqqında danışıqdan dastandakı "biyığı qanlı" kimi təsvir edilən Əmənin bəyin *bügdüzdən* olduğunu yazır və bu tayfa adının Türkiyə ərazisindəki toponimlərdə öz izini saxladığını qeyd edir. Onun fikrinə, hələ XVI əsrdə Anadoluda bügdüzlərə ad 22 yer adı qeydə alınmışdır ki, bunların da 19-u oykonimdir. Bu gün həmin yer adlarının ancaq üçü qalır [8, s. 334]. Bütün bu deyilənlərdən sonra belə nəticəyə gəlmirik ki, *Böyükdüz* adının mənsəyi oğuzların Bəgdüz tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Qaraçuq. Respublikamızda ən qədim adlardan biridir. Bu kənd Babək rayonu ərazisində Araz çayı boyunca uzanan qədim karvan yolunun kənarında yerləşmişdir. Tarixi bir kənd olan Qaraçuğun bina olunması və adının mənsəyi haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Bu ada ilk dəfə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında təsadüf edilir [12, s. 42-43]. Dastandan üzvi bəri 1590-cı ildən sonrakı sənədlərdə kəndin adı Qaraçuq şəklində qeyd olunmuş [9, s.164; 13, s. 29] və kənd 1969-cu ilə kimi bu adı daşmışdır.

Qaraçuq adının mənsəyi dilimizdə mübahisə yaradan onomastik vahidlərdir. İnanırcı olmayan söyləmələrə görə, kəndin əhalisinin əksəriyyəti daha çox *qara çuxa* geydikləri üçün buraya *Qaraçuxalılar* – *Qaraçux* – *Qaraçux* adı verilib. Digər bir söyləməyə görə isə, kəndin adı yerləşdiyi *Qara* zığ sahəsinin adından götürülüb. Sözsüz ki, bu fikir də ağlabatan deyil. Çünki Qaraçuq adı toponimlərin yayılma arealı geniş olduğundan bu sözün mənsəyi-ni *Qara* zığla bağlamaq əsassızdır.

Adil Bağırov qeyd edir ki, Digər mənbədə isə bura türk dillərində *qara* – "torpaq" və *çux* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, "çox münbətili torpaq" mənasında açıqlanır və kənddə kəngərillərə məxsus *qaraxanbəyli, yurtaq, billic, hacıvar, çiğatay, qoman* kimi tayfalara məxsus ailələrin yaşadığı qeyd olunur [4, s.81].

Qaraçuq sözü "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında bir neçə yerdə və dastanın ayrı-ayrı nəşrlərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənilir. Oğuzların Salur boyundan olan Qazan xan "Qaraçuğun qapları", onun çobanı isə "Qaraçuq çoban" epitetləri ilə təqdim olunur [12, s. 42-43].

Qaraçuq adının mənə açımı haqqında danışan və S.Əlizadə bu sözlün "Kitabi Dədə Qorqud"un mətnində üç mənada: "at adı" (xüsusi isim), "qara camaatın, həmçinin mindiyi və mina biləcəyi at", "yer adı" (toponim) mənalarında işləndiyini və *Qarağuc* sözlünün *Qaraciq* metateza nəticəsində dəyişmiş variantı kimi təqdim edir [12, s. 225-226].

Ş.Cəmşidov Qaraçuq adının Bərdə şəhərindən cəmi 40-50 kilometr məsafədə yerləşən eyniadlı dağın adı ilə bağlı olduğunu, bu sözlün *Qaradağ* – *Qaradağ* – *Qaraçuq* şəklində *Qaradağ* sözlündən törədiyini yazır və ifadənin etimologiyasını dilimizdəki *dağ* sözlünün dəyişilməsi forması hesab edir [6, s.123,134]. Ş.Cəmşidovdan fərqli olaraq S.Babayev Qaraçuq toponimini Babək rayonundakı eyniadlı kəndin adı ilə bağlı yarandığını, iki hissədən ibarət (Qara-çuq) olan bu sözlün birinci tərəfinin "geniş, böyük", -*çiq* şəkilçisinin isə kiçiltmə mənalarında işləndiyini yazır [2, s. 62,68]. A.Bayramov da bu adı Naxçıvan ərazisi ilə bağlı açıqlayaraq *Qaraçuq* variantına üstünlük verir və sözlü etnotoponim kimi təqdim edərək yazır ki, Qaraçuq leksik vahidi *salar* tayfasından olan bir eli, tirəni və ya Qazan xanın yurdunu bildirməkdədir. Bu söz əvvəlcə köməkçi ad kimi işlənmiş, sonra şəxs və tayfa adına çevrilmiş, daha sonra isə toponimə çevrilmişdir [5, s. 45].

F.Sümər isə Sır Dorya (Ceyhun, İnci) çayının orta yatağındakı Fəraq şəhərini və həmin ərazidəki Karacük dağlarını oğuzların vətəni hesab edir. O, M.Kaşğarının *Karacükun* oğuz ölkəsinin adı olduğunu və öz xəritəsində də Karacük dağını oğuz yurdu kimi göstərdiyini yazır, ancaq sözlün leksik-semantik mənasına toxunmur [8, s. 54-55]. Kırzıoğlu F. Ziya Gökəlpin "Türk medeniyəti tarixi" (İstanbul, 1925) əsərinə istinad edərək Karacük / Karacük-in Diyarbəkirdəki Karaca dağ olduğunu yazır və qeyd edir ki, E. Rossi də *Kara çukun* Diyarbəkirdə olduğunu təsdiqləyir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, dastanda həm Bayandır xan, həm də Salur Qazanın sülaləsinə mənsub olan Karacük ilk oğuz yurdu olan Xoraşandakı Karacük dağının adı ilə bağlıdır [11, s.93].

Adil Bağırov qeyd edir ki, İ.Cəfərov qəzet məqaləsində adın mənşəyini toxunmuş, Qaraçuq sözlünün işıq ucuunu oğuzlar haqqında söylənilən məlum əfsanə ilə əlaqələndirir: "*Qaraçuqun* uq sonluğu *ox* sözlünü əks etdirir. Əgər "ç" hərfini də nəzərə alsaq aydın olar ki, "*üçox*" dil vahidinin *üç* forma dəyişicisi "*çox* – *çux*" Qaraçuq sözlündə qorunub saxlanılmışdır. Biz *ü* saitini asanlıqla bərpa edə bilərik. Bu halda *Qara-üç-ox* sözlərinin qovuşma prosesi diqqətə cəlb edir. Yəni *Qaraüçox* ifadəsi ilk öncə *Qaraiçox* təkamül mərhələsini yaşamış, sonradan dilimizdə iki saitin yanaşı işlənməsi çətinlik törətdiyindən *uçuq* sözlünün ilk saiti eliziyaya hadisəsinə məruz qalmışdır" [4, s. 82].

Göründüyü kimi, Qaraçuq adının mənşəyinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılır və toponimin coğrafi məkanı da daqiq müəyyənləşdirilmir. Biza belə gəlir ki, bu adı konkret ərazi ilə bağlamaq və ya onun sərhəddini hər hansı bir kənd və dağ çərçivəsində məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Çünki "X əsrdən başlayaraq oğuzların müxtəlif ölkələrə böyük qəbilə halında köç etməsi, onların Volqaboyu, Bolqarıstan, Azərbaycan, Qafqaz, Krım, Orta Asiya, İran və Türkiyədə məskunlaşmaları" [16, s. 97] həmin ərazilərdə Qaraçuq adının yaranmasına səbəb olur. Odur ki, Qaraçuq sözlünü oğuzların yurd yeri, məskanı mənasında açıqlamaq daha inandırıcıdır. Bu fikri sözlün leksik-semantik mənası və Qaraçuq // Qaraciq dağının o vaxt oğuzların məskanı adlandırılması da təsdiqləyir.

Qaraçuq adı *qara* və *çuq* tərkib hissələrindən ibarətdir. Burada *qara* sözü "böyük", "iri", "geniş", "ərəzi" mənalarında, *çuq* sözlü isə qədim türk dillərində *çaq* sözlünün [4, s. 83] fonetik variantı olub "yer", "məkan", "yurd" anlamlarında işlənir. Qaraçuq sözlü birlikdə "böyük yer", "iri məkan", "geniş yer, məkan", "böyük yurd" anlayışları yaradır və "oğuzların yaşadığı yurd, məkan" mənalarında işlənir. Demək, oğuzlar harada yaşayıb, oraya *Karacük* // *Qaraçuq* // *Qaraciq* // *Qaraçuq* // *Qaraciq* // *Qaraciq* // *Qaraciq* adlarını verirlər. Bu fikri Qaraçuq variantı onomastik vahidlərin coğrafiyasının genişliyi də sübut edir. Şübhəsiz ki, Naxçıvan ərazisindəki *Qaraçuq* oykonimində də vaxtilə oğuzların yaşadığı yurd yerlərindən biridir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında işlədilən "Qaraçuğun qapları" epitetini heç də bir kəndə, kiçik bir ərazi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Çünki "Qaraçuğun qapları" birləşməsində Qaraçuq sözlü "böyük bir elin", "böyük bir yurdun", "Oğuz elinin igidi, aslanı" mənalarında dərk olunur. Unutmaq olmaz ki, dastanda Bayandır xan bütün oğuz elinin, çox böyük bir tayfanın "xanları"dır. Bayandır xandan sonra hakimiyyətin idarə olunmasına ikinci şəxs Salur Qazandır. Demək, Bayandır xan hansı ərazinin "xanları"dırsa, Qazan xan da həmin elin igidi, casur ərani, qaplarıdır [3, s. 59-60].

Məqaləmizdə belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir çox tayfalar kimi Oğuz tayfalarının da Babək rayonu oykonimlərinin yaranmasında da xüsusi rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimləri, Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999
2. Babayev S.Y.Naxçıvanda "Kitabi Dədə Qorqud" toponimləri, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
3. Bağırov A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2002
4. Bağırov A.N. Naxçıvan oykonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
5. Bayramov A.N Naxçıvanda " Dədə Qorqud" kitabı ilə səsleşən yer –yurd adlarımız/ Filologiya məsələlərinə dair toplu, Bakı:1999,№3, s.43-47
6. Cəmşidov Ş.A. "Kitabi- Dədəm Qorqud", Bakı: elm, 1999
7. Eblülqazi Bahadır Han. Türklərin soy kütüyü(Şəçere-i terakime), Ankara: 1995
8. Faruk Sümər. Oğuzlar, Bakı: Yazıcı, 1992
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı: Elm, 1996
10. Kaşğari.M.Divani lüğət-i türk tərçümesi, Cilt I, Çevireni Besim Atalay, Ankara:Türk tarix kurumu basımevi,1992
- 11.Kırzıoğlu Fahrettin.Dede-Korkud oğuznameleri, Ankara: AYG, Atatürk Kultur Merkezi Başkanlığı, 2000
- 12."Kitabi Dədə Qorqud" dastanları, Bakı: Yazıcı, 1988
13. Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri, Bakı: Sabah, 1997
14. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края Баку: Озан, 1999.
15. Tannıverdi Ə.B. "Kitabi- Dədə Qorqud" da şəxs adları Bakı: Elm, 1996
16. Zeynalov F.R.Türkologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1981

РЕЗЮМЕ

ДЖАМИЛА МАГЕРРАМОВА
ОЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ОГУЗСКИХ
ПЛЕМЕН В БАБЕКСКОМ РАЙОНЕ

В статье рассматриваются ойконимы, которые образовались от названий огузских племен на территории Бабекского района. Известно, что одним из племен, сохраняющих свое наследие в лексическом составе ойконимов Нахчыванской Автономной Республики, являются наши древние предки, наши корни – огузские племена. Огузы имеют очень древнюю историю. В статье, в основном исследуются ойконимы огуз Гарачуг, Боюкдюз и другие. В ней также отражается исследование структурного строения, лексико-семантических свойств ойконимов, расположенных в Бабекском районе.

Ключевые слова: Бабекский район, названия огузских племен, этноойконимы, Гарачук, Боюкдюз.

SUMMARY

JAMİLA MAHARRAMOVA
BABEK DISTRICT OYKONYMS WITH OGHUZ TRIBES

The article deals with the oykonyms related to the name of the Oghuz tribes in Babak region. It is known that, One of the tribes living in the lacquer composition of the Nakhchivan Autonomous Republic is our great ancestor, Oghuz tribes, our roots. Oghuzs have a very ancient history. According to the article, mainly, Oghuz, Garacug, Boyukduz and other oykonyms some of which were included in the study. Structural structure, lexical-semantic properties of these constructions located in Babek region and such studies are reflected here.

Key words: Babek district, oghuz tribe name, ethnooykonyms, Garacug, Boyukduz

(Akademik Əbülfəz Amanoğlu Qultıyev tərəfindən təqdim edilmişdir

